

FODOR GÁBOR

Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben, 1878–1914

TANULMÁNYOK

A 18. század közepére Oroszország vált az Oszmán Birodalom első számú ellenségévé. Nagy Péter uralkodását követően az orosz cárok legfőbb célja a meleg tengerekre való kijutás lett, amihez elengedhetetlen volt Isztambul és a szorosok elfoglalása. Ennek elérése érdekében háborúk sorozatát indították a katonailag meggyengült törökök ellen. Fordulópontot az 1768–1774-es orosz–török krími háború hozott. A harcokat lezáró kücsük-kajnardzsai békében az oroszok jogot szereztek ahhoz, hogy az oszmán földön élő ortodox keresztények védelmét ellássák. Bár voltak és vannak nézetkülönbségek az erre vonatkozó cikkely értelmezésében¹ (a békeegyezmény szövegét egészen az 1853–1856-os krími háborúig le sem fordították nyugati nyelvekre), az oroszok ettől kezdve a végsőkéig kihasználták a béke adta lehetőséget, s így, különösen a görög és szláv nacionalizmus terjedését követően, a „keleti kérdést” a legmagasabb szintű diplomáciai tárgyalások témájává emelték.² Mint a pánszlávizmus nagy támogatója Oroszország igyekezett mindenben segíteni az „elnyomott” szláv népek függetlenségi harcát az oszmán-törökök ellen. Cserébe a cár flottája, főként a görög kereskedőknek köszönhetően, gazdasági és katonai értelemben is a korábbi oszmán beltenger, a Fekete-tenger legerősebb tényezőjévé vált. További harcokat követően az 1820-as években az orosz seregek már a Kaukázusban jártak, ahol vegyes lakosságú (muszlim: török, azeri, kurd, cserkesz stb.; keresztény: örmény, grúz stb.) oszmán és iráni területeket foglaltak el. Pár év múlva azonban I. Miklós cár katonái már az Oszmán Birodalom területi integritásának védelmében ragadtak fegyvert az egyiptomi kormányzó, Mohamed Ali ellen.³ Ez a „hintapolitika”, melyben az oroszok mellett az angolok játszották a legfőbb szerepet, kényszerítette rá a törököket az úgynevezett *Tanzimat*-reformok bevezetésére. Az oszmán földön élő keresztények erőltetett emancipációja,

1 Dadrian, 2008. 18.

2 Erik J. Zürcher remek összefoglalása szerint: „Azt a kérdést nevezték a 19. század folyamán »keleti kérdés«-nek, hogy miként lehetne kielégíteni az egymással versenyző balkáni nacionalista országok és a nagyhatalmak imperialista ambícióit anélkül, hogy ez az Oszmán Birodalom összeomlásához vezetne, vagy amennyiben ez az összeomlás elkerülhetetlen (amelyről az európai vezetők meg voltak győződve), akkor egy nagy háború kitörését megelőzendő, úgy osszák föl egymás között az egykori oszmán területeket, hogy az ne borítsa fel az európai hatalmi egyensúlyt.” Zürcher, 1993. 40. További részletek: Macfie, 1989.

3 Ezért a szívességért cserébe a cár időlegesen megkapta a szorosok feletti ellenőrzési jogot. Az 1833. évi Hünkár Iszkeleszi-i békét azonban angol diplomáciai nyomásnak köszönhetően rövidesen újratárgyalták, melynek során a szultán visszakapta korábbi jogait. Részletesebben ld.: Macfie, 1998. 10.

amelyet a hatóságok mellett a nagyhatalmak, de még maguk a helyi keresztények is igyekeztek szabotálni, megkezdte a birodalom alapjainak szétzilálását.⁴ Bár az 1853–1856-os krími háborút lezáró párizsi békében a szignatárius hatalmak szavalták az Oszmán Birodalom területi egységét, s az ősellenség, Oroszország is vesztett erejéből, a balkáni keresztények szeparatizmusa megállíthatatlannak bizonyult. Így az 1870-es évekre az ország nyugati határain a helyzet szinte kezelhetetlené vált, épp akkor, amikor a birodalom újabb veszélyes fenyegetéssel kényszerült szembenézni, ezúttal immár Anatólia szívében.

Örmények az Oszmán Birodalomban és az első függetlenségi próbálkozások

Az anatóliai fennsík keleti felében és a kaukázusi régióban élő nagyszámú örmény népesség a 16. század óta a két keleti nagyhatalom, az Oszmán és a Perzsa Birodalom határvidékein élt. Az amásziai és a Kaszri-Şirin-i békében lefektetett felosztást az oroszok kaukázusi terjeszkedése bomlasztotta meg, mikor a perzsákkal 1804–1813, valamint 1826–1828 között vívott háborúk során elfoglalták többek közt Jerevánt, Nahicsevánt és Edzsmiacint.⁵ Végül 1828–1829-ben legyőzték a törököket is. Először fordult elő, hogy hittestvéreik érdekében az örmények fegyveresen segítettek az oszmánok elleni hadmozdulatokat. Ezt követően az oroszok megkezdték a muszlim lakosság elüldözését Kelet-Anatóliából és a Kaukázusból, hogy az oszmánok keleti határvidékén keresztény többségű terület jöjjön létre, továbbá széles körű propagandatevékenységbe fogtak.⁶ Mindezek ellenére a török földön élő örmények nagy része hűséges maradt uralkodójához, és különösen a görög függetlenségi háborút követően a gazdag isztambuli családok sarjai magas pozíciókba emelkedhettek az oszmán bürokráciában.⁷ Ezért illeték ekkoriban az örmény közösséget a „leghűségesebb közösség” (*millet-i sadika*) jelzővel.⁸ Drámai

4 A *Tanzimat*-reformokat (az 1839. évi *Gülhane-i Hatt-i Şerifet* és az 1856. évi *Hatt-i Hümayunt*) azért vezették be, hogy megkülönböztetés nélkül szavatolják a muszlim és keresztény lakosság számára a fizikai biztonságot, a magántulajdonhoz, méltóságához és jóléthez való jogot. Emellett törvény előtti egyenlőséget hirdettek, valamint az adózásra és katonáskodásra vonatkozó szabályokat is megreformálták. A reformokat azonban senki sem vette komolyan, a hatóságok mellett ugyanis a bevezetést sürgető nagyhatalmak, továbbá az oszmán földön élő keresztények is igyekeztek azokat megkerülni, hogy a kapitulációs szerződésekben elért különleges gazdasági előnyeikről ne kelljen lemondaniuk. A *Tanzimat*ra vonatkozó további részleteket ld.: Yıldız, 1992. Továbbá ld.: Findley, 2008.

5 Nem sokkal az 1828. évi türkmencsaji békét követően a Jereváni és Nahicseváni Kánságot összevonták, és egy örmény tartományt (vagy *oblasztyot*) alakítottak ki belőlük, ahová nagy számban költöztek be a környéken élő örmények. Ld.: Halaçoğlu, 2002. 17.

6 Findley, 2010. 47.

7 1858-ban Grigor Agaton személyében első alkalommal került örmény származású bürokrata miniszteri pozícióba (közmunakügyi miniszter lett).

8 Az Oszmán Birodalomban a kisebbségi jogokat az úgynevezett *millet*-rendszer keretein belül szabályozták, amely vallási, közösségi, bírászkodási és pénzügyi autonómiát biztosított a birodalomban élő keresztény és zsidó közösségeknek. A szultán előtt a *millet*eket legtöbbször egyházi személyek közül választott vezetők képviselték. A *millet*-rendszerre vonatkozó további részleteket ld.: Braude, 1982. 69–88.

változást az 1877–1878-as orosz–török háború hozott, mely során az oroszok jelentős sikereket értek el a harcmezőkön. Annak ellenére, hogy a Tbiliszi-ben élő örmények már 1876-ban petíciót nyújtottak be a kormányhoz, melyben kérték a cárt, hogy „ne maradjon érzéketlen a határ túloldalán élő nemzettársaink szenvedéseivel szemben”,⁹ valamint Sir. H. Elliot, Nagy-Britannia isztambuli konzulja is azt jelentette, hogy „az örmények közötti elégedetlenségi hullám, mely érdeklődésre tarthat számot... az oroszok szervezkedése nyomán csapott magásra”,¹⁰ a háború kezdetén az isztambuli örmény pátriárka, aki az örmény *millet* hagyomány szerinti vezetőjének számított, a szultán iránti hűségét fejezte ki. Ugyanakkor Plevna, Bajezid, Karsz, Arda-han, valamint Erzurum tartomány egy részének orosz megszállását követően, korábbi állásfoglalását sutba dobva, azonnal memorandumot juttatott el az edzsmiadzini katolikosznak, az örmény gregoriánus egyház fejének, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa azt II. Sándor cárnak. A memorandum a következőket tartalmazta. 1. Az Eufráteszig tartó, oroszok által elfoglalt területet ne adják vissza a törököknek, hanem egyesítsék azt az Ararát tartománnyal, és képezze ezentúl a cár felségterületét. 2. Amennyiben értesülései helytállóak, és a területet nem fogja anektálni Oroszország, abban az esetben az ott élő örmények kapjanak hasonló kiváltságokat, mint amilyenekben a bolgárok részesültek cári Őfelsége részéről. 3. Amennyiben a terület katonai kiürítése megkezdődik, az oszmán kormány adjon erős garanciákat a reformok megvalósítására, továbbá az orosz katonák addig ne hagyják el ezeket a részeket, amíg a reformok bevezetése és hatályba helyezése meg nem történik.¹¹

Ezeket a kéréseket az oroszok meleg szívvel fogadták. Mindeközben egy másik memorandum is készült, melyet az Edirnében állomásozó orosz főparancsnoknak, Nyikolaj Nyikolajevics főhercegnek juttattak el, aki már az előzetes fegyverszünet kérdéséről folytatott tárgyalásokat a török féllel. A memorandum két levelet is tartalmazott, melynek egyikét a cárnak, a másikat pedig Alekszandr Gorcsakov kancellárnak címezték. A kérés azonban egyezett a korábbival (olyan adminisztratív reformok bevezetése, mint amilyenek a bolgár részekben már megvalósultak).¹² Azt azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy IV. Kevork katolikosz nem tartozott az egyház oroszbarát vonalához, és Nerszesz Varjabedijan pátriárka is csak nagy körültekintéssel kezdte meg a tapogatózásokat az oroszok felé. Egyrészt nem akarták még jobban felizgatni a vereségek hatására egyébként is rendkívül ideges török közhangulatot, másrészt ők is tisztában voltak azzal, hogy egy hosszú távú terv kialakításához elengedhetetlen Anglia beleegyezése. Ez még világosabbá vált, mikor a cári csapatok Isztambulba történő előrenyomulásának hírére brit cirkálóik jelentek meg a Boszporusz partjainál.¹³

9 Uras, 1988. 433–434.

10 Şimsir, 1989. 731.

11 Uras, 1988. 439.

12 Úgymint autonóm közigazgatás bevezetése, keresztény kormányzók, polgármesterek és közrendért felelős hivatalnokok kinevezése, parasztok számára elérhető katonai kiképzés biztosítása stb. Részletesebben ld.: Şaşmaz, 1997. 337.

13 Az előzetes tárgyalások kudarcát követően az orosz csapatok megkezdték a főváros bevételének előkészítését.

Az 1877. március 3-án aláírt San Stefanó-i (Yeşilköy) béke új korszakot nyitott az oszmán földön élő örmények történetében, hiszen ez volt az első nemzetközi békeszerződés, mely külön pontban foglalkozott velük. A korábban említett memorandumoknak köszönhetően II. Sándor utasította tárgyalóját, Nyikolaj Ignatyev grófot, korábbi isztambuli konzult, hogy az örményeket mindenképpen vegye bele a dokumentumba. A szerződés 16. pontja a következőket tartalmazta: „*Figyelembe véve, hogy az orosz csapatok kivonása az általuk elfoglalt, de a törököknek visszaadandó örmény területekről összecsapásokhoz vezethet, ami megrontja a két ország békés kapcsolatát, a Felséges Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta tartományokban, és biztosítja az örmények biztonságát a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben.*”¹⁴

Hatalmas volt az elkeseredés az örmények körében, akik közül az oroszpárti keményvonalasok már függetlenségről vagy legalább autonómiáról álmodtak,¹⁵ de még a visszafogottabbak is nagyobb sikerre számítottak. Ezzel egy időben azonban a szerződés feltételei mozgásba lendítették a brit diplomácia kerekeit, így adva újabb reményt az örménység képviselőinek. Hallva az angol tiltakozásról, melyet a Monarchia, Németország és Olaszország is támogatott, a pátriárka küldöttségeket indított az európai fővárosokba, hogy megismertessék a politikusokat az örmény ügygel, a közvéleményt pedig tájékoztassák az örmények mindennapi szenvedéseiről.¹⁶ Ezekon a találkozókön az örmények figyelmeztették tárgyalópartnereiket, amennyiben az elkövetkező konferencián nem orvosolják „jogos kéréseiket”, abban az esetben „*teljes mértékben Oroszország kezébe helyezik sorsukat, és inkább támogatják az általuk lakott területek annexióját, mint hogy továbbra is török uralom alatt maradjanak.*”¹⁷ Ennek ellenére az örmény vezetés ezúttal minden reményét a brit diplomata kezébe helyezte.

Végül a Berlinben megnyíló konferencián a nagyhatalmak képviselői újratárgyalták a San Stefanóban kötött békét, és a britek óhajának megfelelően módosították.¹⁸ A 16. pontot felváltotta a berlini béke 61. pontja, amely a következőket mondta ki: „*A Felséges Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta tartományokban, és jótáll az örmények biztonságáért a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben. A Felséges Porta köteles rendszeresen jelentést adni az intézkedésekről a végrehajtás felügyeletével megbízott*

14 Hovannisian, 1997. 208–209.

15 Ezen reményekhez táptalajt nyújtottak az orosz seregben szolgáló örmény származású tisztek, akik ígéretessel vagy katonai kiképzéssel akarták rávenni az örményeket a segítségnyújtásra (például Ivan Lazarev altábornagy Karszban, Kamszaragan őrnagy Erzurumban vagy Mihail Tarielovics Loris-Melikov tábornok, későbbi gróf, az oroszok keleti seregének vezetője). Ld.: Demirel, 2006. 210.

16 Ezek a delegációk felkeresték Londont, Párizst, Rómát, Bécsset, Szentpétervárt, végül pedig Berlint.

17 Sonyel, 1993. 285. Kéréseik közt szerepelt többek közt az Oszmán Birodalom keleti részén egy örmény tartomány felállítása, autonóm közigazgatás kialakítása, örmény kormányzó kinevezése, szabad vallásgyakorlás, mindehhez európai garanciák stb. Ld.: Uras, 1988. 469–471.

18 A békeegyezmény aláírása előtt az angolok és a törökök megkötötték a titkos ciprusi szerződést, amely szerint a konferencián kapott angol támogatásért cserébe a szultán átadja a Ciprus szigete feletti ellenőrzést a briteknek. A szerződésben a török fél vállalta bizonyos reformok bevezetését az örmények lakta keleti tartományokban.

hatóságoknak.”¹⁹ A két cikkely közötti legjelentősebb eltérés abban mutatkozott, hogy míg az első szerint az orosz csapatok csak abban az esetben vonulnak vissza, ha a beígért reformokat végrehajtották, addig a berlini cikkely szerint II. Abdülhamid szultán a hat nagyhatalomnak tartozott felelősséggel a reformok ügyében, ami kisebb siker volt a törökök számára. Ahogy Argyll hercege, George Douglas Cambell keserűen megjegyezte: „Ami mindenki ügye, az senkié sem.”²⁰

Ahogy korábban San Stefanóból, az örmény delegáció ezúttal a német fővárosból távozott rendkívül elkeseredetten, bár a vélemények némileg eltértek egymástól. A radikális szárny úgy érezte, hogy a nagyhatalmak becsapták az örményeket, így megkezdte a fegyveres felkelés szervezését az oszmán hatóságok ellen. A berlini delegáció egyik tagja, Megerdics Hrimijan „Hajrig”, későbbi katolikus, aki az egyház oroszbarát szárnyának egyik vezetője volt, Isztambulba történő hazatérése után a Kumkapi negyedben tartott istentisztelet során kifejezésre juttatta nemtetszését. A metaforáktól hemzsegő szentbeszédben a kongresszust egy ételosztáshoz hasonlította, ahol a bátor, felfegyverkezett balkáni népek „fémkanalaikkal” kivehették részüket a *herisával*, a jellegzetes örmény étellel megtöltött „szabadság táljából”, míg az örmények papírkérvényeikkel nem értek el semmit, hiszen az „elolvadt” a tálban. Majd azt kérte a gyülekezet tagjaitól: „*Ragadjatok fegyvert, fegyvert és újra csak fegyvert! A felszabadulás reménye ti magatok legyetek! Használjátok az agyatókat és az öklötöket! A megváltásért magatoknak kell cselekednetek.*”²¹ Az elkövetkező években, különösen a reformprogram megvalósulását követően, az üzenet egyre több követőre talált. A Nyugat-barát örmények azonban így is elégedettek voltak az elért eredménnyel, azt hangoztatva, hogy a nemzetközi diplomácia fontos témájává emelkedett örménykérdés „aranybánya” lehet számukra, és csak rajtuk múlik, hogy mennyire tudják „kiaknázni ezt az aranyat”, ahogy Nuriasz Cserasz, egy angolbarát újságíró és politikus írta a *Lirakir* nevű, Isztambulban megjelenő örmény újságban.²² A kiaknázáshoz vezető legjobb utat az agitációban jelölte meg.

Ahogy láthattuk, az örmény nemzeti ébredés első szakasza meglehetősen rövid, váratlan és vértelen periódus volt, de a sikerek árnyékos oldala is hamar megmutatkozott. Bár az örmények véleménye nem volt egybehangzó, a többség azt remélte, hogy „*az orosz és angol érdekek versenyezni fognak egymással az örmény részekben, és az örmények előnyt kovácsolhatnak ebből a versengésből.*”²³ A nagyhatalmi érdekek, valamint az orosz belpolitikai válság hamar szertefoszlatta ezeket a reményeket.

19 Hovhannisyan, 2002. 49.

20 Uo. 210.

21 Az egész szöveget ld.: <http://armenianhouse.org/khrymian-hayrik/loving-father.html>. A hozzáférés ideje: 2012 novemberében.

22 A *Lirakir* számtalan angolbarát cikket jelentetett meg az 1870-es években, melyről az isztambuli nagykövet, Austen Henry Layard folyamatosan tájékoztatta a brit külügyet. Ezekben a cikkekben a szerzők rendkívül elégedetten nyilatkoztak a berlini béke 61. pontjáról, valamint a ciprusi szerződésről is. Ld.: franciául Şimşir, 1982. 184–189. Nuriasz Cserasz cikkét francia nyelven ld. uo.: 602–606.

23 Öke, 2001. 85.

A forradalmi szervezetek megalakulása orosz és török területeken

Dacára a korábbi orosz függetlenségi ígéreteknek, valamint az alapvető reformok bevezetésére tett brit vállalásoknak, 1882 után az örmények magukra maradtak az oszmán kormányzattal szemben. Bár 1878-tól igen aktív orosz propaganda-tevékenység folyt a kelet-anatóliai részeken, sőt brit források szerint egyes örmények már készen álltak a lázadásra is,²⁴ azt is meg kell említeni, hogy a berlini konferenciát követően egy örmény delegáció megkeresését II. Sándor ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Nem érdekelnek az önök ügyei többé. Anglia átvette az érdekeik képviselőit, forduljanak az angol kormányhoz.”²⁵ A bajt még inkább tetézte, hogy a cárt 1881-ben meggyilkolták, és helyét fia, III. Sándor vette át, akinek kormányzása alatt nemcsak az örmények, de az oroszországi kisebbségek nagy része is súlyos megaláztatásokat volt kénytelen elszenvedni. Mindemellett a brit külpolitika is igen szerény eredményeket ért el annak ellenére, hogy William Gladstone liberálisai kerültek hatalomra, ám Afrika kolonizációja, továbbá Egyiptom 1882-es megszállása más feladatok felé fordította a szigetországi diplomataék figyelmét.

Érezve ezt a fordulatot, az örmények a saját kezükbe vették a sorsukat, és a balkáni keresztényekhez hasonlóan kis létszámú, helyi fegyveres alakulatok felállításába kezdtek. Ezek az apró társaságok – mint a Fekete Kereszt Társaság Vanban vagy a Haza Védelmezői Erzurumban – azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy megvédelmezzék a lakosságot a nomád törzsek (kurdok és cserkeszek) támadásaitól,²⁶ valamint elteszik láb alól a népet sanyargató helyi bürokratákat. Az 1885-ben alakult Armenakan társaság lett az első szerveződés, amelyet már politikai pártnak tartottak. A párt azonban a későbbi évtizedekben Van városán kívül nem sok követőre talált, így végül kénytelen volt beolvadni a nagyobb szervezetekbe. A két legjelentősebb támogatói bázissal rendelkező párt, amely az elődeinél messze nagyobb pénzügyi és fegyveres potenciállal rendelkezett, a Huncsak Forradalmi Párt és az Örmény Forradalmi Szövetség, a Dasnakszutiu volt. A Huncsakot²⁷ olyan oroszországi örmény fiatalok hozták létre Genfben, akik maguk sohasem jártak az Oszmán Birodalomban, ám első számú céljuknak a törökországi örmény részek, más szóval „Nyugat-Örményország” felszabadítását tekintették. Hosszú távú terveikben

24 Clayton kapitány vani konzulhelyettes jelentése szerint: „...egy törökök elleni felkelés megszervezése és a fegyverek beszerzése folyamatban van, melyet a cár bátorít, segítséget ígér, azonban szeretné, ha még a tél beállta előtt megkezdődne.” Everett kapitány erzurumi beszámolója szerint: „Jelen pillanatban az örmény parasztság fegyvereket vásárol, valamint egyes örmény tanárok és ügynökök, akik propagandisztikus elveket hangoztatnak, arra kérik a lakosságot, hogy készüljenek fel.” Wilson ezredes pedig a következőket írja: „Sok pletykát hallottam arról, néhányat látszólag jól informált emberektől, hogy oroszok és oroszországi örmények közreműködésével felkelés készül Van környékén.” Ld.: Şimşir, 1989. 151–173.

25 Öke, 2001. 85.

26 A örmények elleni bűncselekmények nagy részét a határ közelében élő nomád törzsek követték el, akik folyamatosan zaklatták a letelepült életmódot folytató lakosságot adóknak hívott védelmi pénzek követelésével. A fizetni nem tudókat gyakran kirabolták, vagy akár meg is ölték. Mint ebből is kitűnik, a közbiztonság hiánya okozta a legnagyobb problémát a kelet- és délkelet-anatóliai részeken.

27 A szervezet az általuk kiadott *Huncsak* (Harang) című újságról nyerte nevét, amely egyértelműen utal az ideológiailag követni kívánt, Alekszandr Herzen által kiadott *Kolokol* (Harang) című újságra.

szerepelt az oroszokkal létrejövő unió, valamint egy független szocialista állam megteremtése is. A megvalósítást a propaganda, agitáció, terror, továbbá egy európai katonai intervenció útján képzelték el.²⁸ Ezt a célt követve a Huncsak-aktivisták tömegtüntetések szervezésébe (kumkapi és a Bab-i Ali-tüntetés), valamint közintézmények elleni fegyveres támadásokba (Oszmán Bank elleni támadás) fogtak, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az események utáni várható megtorlás miatt a nagyhatalmak majd fegyveresen beavatkoznak az örmények oldalán, ahogy az korábban a balkáni keresztények esetében is történt. Azonban ez a taktika tragikus következményekkel járt: az etnikai zavargások, a keresztény és muszlim közösségek elleni véres támadások, végül a felhergelt fanatikus muszlim tömegek és a Hamidije-egységek²⁹ által elkövetett mészárlások során elpusztult több tízezer ártatlan örmény teteme jelezte, hogy az „intervenciós politika” súlyos kudarcot vallott. S vele bukott a később két ágra oszló Huncsak is, amely így kénytelen volt átadni vezető szerepét a Dasnak Bizottságnak.

A Dasnak Bizottságot 1890-ben, Tbilisziben alapították azzal a nyíltan hirdetett céllal, hogy egyfajta ernyőszervezetként fogja össze a nyugati és keleti örmény részek felszabadításáért tenni akaró szervezetek munkáját.³⁰ Taktikájukat tekintve azonban jelentősen eltértek a Huncsaktól; kisebb *fedaji*, vagyis önkéntes alakulatokat szerveztek, amelyek elsődleges célja a török és az orosz részen élő örmények védelme és felfegyverzése volt. A török hadsereg, valamint a kurd gerillák mellett ilyen csapatok tehetők felelőssé az 1904-es szaszi tragikus eseményekért, valamint az egy évtizeddel későbbi vani felkelésért.³¹ Az 1894–1896-os véres eseményeket, valamint az újabb reformprogram bukását követően a szultán unokaöccsének, Szabahettin hercegnek köszönhetően a Dasnak kapcsolatba lépett a török ellenzékkel, így képviselői részt vettek az Oszmán Liberálisok 1902-es első,

28 A terv világosan tükrözi az orosz forradalmi ideák hatását, továbbá sok helyen egyezik az oroszországi Narodnaja Volja (Népakarat) nevű szervezet programjával. A Huncsak programjára és szervezeti szabályzatára vonatkozó további részleteket ld.: Uras, 1988. 683–691.

29 A II. Abdülhamid szultán után elnevezett, 1891-ben kozák mintára felállított, irreguláris kurd könnyűlovasokból álló Hamidije-egységeket hivatalosan határőrizeti feladatokkal bízták meg. Azonban sokak szerint valódi feladatuk nem volt más, ahogy azt számtalan török forrás is megerősíti, mint az örmények kormányzati ellenőrzése. Ezt megerősíti II. Abdülhamid szultán néhány mondata, melyet Vámbéry Árminnal történő egyik találkozásakor mondott neki: „*Elmondom neked, hamarosan elrendezem azokat az örményeket. Fülön csípem őket, hogy észhez térjenek, és lemondjanak végre forradalmi szándékaikról.*” Ld.: Akçam, 2006. 40.

30 Şimsir, 2001. 11.

31 A hegyek közt fekvő Szaszun (és Zejtun) városában már korábban is többször tört ki lázadás a kormány adószedői, valamint a kurdok ellen, de ezeket a hatóságok általában kegyetlenül elfojtották. Ez történt 1904-ben is, mikor két hírhedt *fedaji* vezető, Hampartszum Bojadzsijan és Andranik Ozanijan felkelésre szólította fel a város lakóit. A további részleteket ld.: Lewy, 2005. 31. Az 1915. évi vani felkelés az örménykérdés egyik legélesebb vitákat kiváltó eseménye, melyet a törökök és az örmények nagyon eltérő módon értékelnek. A felkeléssel kapcsolatos legfontosabb vitapont, vajon az örmények „kitelepitése” és legyilkolása a vani lázadás előtt vagy annak következményeként kezdődött 1915-ben. Bár ez a kérdés egyelőre eldöntetlen, az mindenesetre tény, hogy Van városa a felkelés következményeként került orosz kézre, ami hazaárulással ért fel a törökök szemében. A vani lázadásra vonatkozó örmény magyarázatot ld.: Kévorkian, 2006. 326–335. A török magyarázatot ld.: McCarthy–Arslan–Taşkıran–Turan, 2006. Ld. továbbá: Lewy, 2011. 156–164.

majd 1907-es második kongresszusán is.³² Ezeken az egyeztetéseken az örmények egyértelműen a Szabahettin herceg által képviselt, az Oszmán Birodalom decentralizációját célul tűző tervezet mellett tették le a voksukat, ám végül legnagyobb bánatukra az „ifjúörökök” egyik vezetője, Ahmet Riza által szorgalmazott centralizációs terveket fogadták el követendő útként. Bár ez a nézeteltérés egy időre befagyasztotta a török–örmény közeledési folyamatot, az 1908-as forradalmat és II. Abdülhamid szultán letételét követően a Dasnak szövetségre lépett az Egység és Haladás Párttal, és egészen az I. világháború kitöréséig koalíciós partnerként vett részt a birodalom kormányzásában.

Eközben az oroszok felügyelte kaukázusi részen élő örmények sorsa a berlini békét követően egyre rosszabbra fordult. Ahogy már említettem, II. Sándor cár halála, majd fia hatalomra lépése új korszakot nyitott az orosz–örmény kapcsolatokban. Annak ellenére, hogy korábban a támogatásukról biztosították őket, a cári rendőrség az 1880-as években az örmény egyházi iskolákat, társadalmi szervezeteket és újságokat bezáratta, a nemzeti eszmét hirdető vezetőket bebörtönözte vagy száműzetésbe kényszerítette. Igaz, hogy a cár már egy 1879-es titkos megállapodásban biztosította II. Abdülhamid szultánt, hogy megvédi trónját a külföldi és belöldi felforgatóktól, nyilvánvalóan az angolokra és az örményekre utalva, azonban ezzel egy időben az orosz titkos ügynökök tovább folytatták a kelet-anatóliai örmények lázítását a kormány ellen. Ez a kétszínűség jellemezte a 19. század utolsó két évtizedében az oroszok örményekkel kapcsolatos külpolitikáját, bár hivatalosan az örmények támogatását leállították. Giers orosz külügyminiszter, aki 1882–1895 között töltötte be ezt a rangos posztot, így magyarázta ezt a lépést: *„Oroszországnak egyáltalán nem áll érdekében egy második Bulgária kikiáltása. Egy autonóm Örményország felállítása azzal a veszéllyel járna, hogy egy idő után az oroszországi örmények is csatlakozni akarnak hozzá.”*³³ Ugyanakkor az 1894–1896-os véres események idején a korábbi gyakorlatnak megfelelően kettős játszmába kezdtek, hiszen a titkos csatornákon keresztül támogatásukról biztosították a szultánt, azonban ezalatt részt vettek az újabb reformprogram kidolgozásában,³⁴ továbbá üres ígéretekkel tüzelték az örmény ellenállókat.³⁵ Ahogy báró Anton Saurma, a törökországi német nagykövet fogalmazott: *„[Kelet-Anatólia elfoglalásának céljából] Oroszország inkább a törökök leépülésében és káoszba süllyedésében érdekelt, mintsem a reformok útján történő felemelkedésében.”*³⁶

32 A Szófiában tartott titkos gyűlésüket követően a Dasnak emberei belga, török és zsidó társaikkal együtt részt vettek a szultán elleni, úgynevezett Yıldız-merénylet kitervelésében és megvalósításában. Az 1905-ös támadás azonban sikertelenül végződött, mivel az időzítővel ellátott bomba túl korán robbant, így II. Abdülhamid sértetlenül távozott a pénteki imát követően. További részletek: Bircikli–Maden, 2007.

33 Dadrian, 2008. 72. A berlini békét követően kikiáltott Bolgár Fejedelemségben megerősödő oroszellenesség rendkívül irritálta a cárt és környezetét, hiszen nagy haláltánságnak érezték.

34 A Giers által imént említett okok miatt az oroszok megvétózták azt az angol javaslatot, miszerint össze kellene vonni az örmények nagy része által lakott hat keleti vilajetet. Végül a reformok bevezetése ismét elmaradt. A reformjavaslatra vonatkozó további részleteket ld.: Şaşmaz, 2000. 131–253.

35 Állítólag az orosz külügyminiszter, Alekszej Lobanov-Rosztovszkij herceg, aki korábban bátorította II. Abdülhamidot az angol javaslatok visszautasítására, 1896-ban akkor kapott agyvérzést, mikor megtudta, hogy a szultán több tízezer örményt öletett meg az elmúlt két évben. Dadrian, 2008. 74–75.

36 Uo. 74.

Annak ellenére, hogy az orosz hatóságok mindent megtettek a kisebbségek nacionalizmusának megfékezése érdekében, a kaukázusi örmények is követték törökországi honfitársaik példáját, és szervezetalakításba fogtak. A korai próbálkozások közé tartozott a Jóakarát Társaság vagy az Odaadás a Hazáért Egyesület – mindkettő főleg kulturális területen tevékenykedett. Ezt követően sok örmény csatlakozott olyan szervezetekhez, mint a Narodnaja Volja és a Zemlja i Volja, melyek nem annyira a kisebbségek helyzetével, mint inkább forradalmi és szocialista eszmék hirdetésével foglalkoztak. Bár sokak számára a szocialista internacionalizmus is csábítónak tűnt, a balkáni keresztények sikere, az újabb reformprogramok bukása, valamint a külföldön tanult fiatal örmények közt terjedő nacionalizmus is mind-mind arra sarkallta a kaukázusi örmény értelmiséget, hogy nagyobb szabású, elsősorban az örmények saját ügyeivel foglalkozó társulásokot hozzanak létre. Ennek köszönhető, hogy örmény szervezetek alakultak Tbilisziben, Jerevánban, Karabagban, Szentpétervárott, továbbá Moszkvában is.³⁷ Ezek közös jellemzője volt, hogy már nemcsak az orosz részek, hanem az oszmán kézben lévő *erkir*, vagyis őshaza felszabadítása is a terveik közé került.

A legaktívabb közülük a Tbilisziben alapított Ifjú Örményország Társaság, vagy ahogy a találkozóhelyük után nevezték magukat: a „Déli Panzió” lett, amely a Huncsakhhoz hasonlóan azt az elvet vallotta, hogy az oszmán kormányzatot csak nemzetközi beavatkozás képes rábírní a berlini béke 61. pontjának tényleges alkalmazására. Ennek előkészítéséhez többször küldtek át kisebb csapatokat a török részekre, hogy felmérjék az ottani terepviszonyokat és a lakosság hozzáállását egy esetleges felkeléshez. Ezek közül az egykori szentpétervári diák, Szarkisz Gogonijan által vezetett „expedíció” vált leginkább ismertté, annak ellenére, hogy a vállalkozás igen rövid életű lett. Gogonijan terve egyszerű volt: a nagyhatalmak beavatkozásának eléréséhez káoszt szítani Kelet-Anatóliában. Az általa vezetett gerillaosztag egy örmény asszony által hímzett zászlóval vágott neki az útnak, melynek egyik oldalán az *M. H.* monogram (*Majr Hajasztan – Örményország Anya*) és egy öt csillaggal körülvett 61-es szám (utalva a kelet-anatóliai öt, örmények lakta tartományra és a berlini béke 61. pontjára), másik oldalán pedig a *Vrezh, Vrezh* (bosszú, bosszú) felirat és egy koponya állt.³⁸ A néhány tíz főből álló csoportot azonban pár napon belül lefoglalták a határőrizeti feladatokkal megbízott kozák egységek, majd Gogonijant és társait az orosz bíróság súlyos börtönbüntetésre ítélte és Szibériába küldte. Végül 1890 után az Ifjú Örményország Társaság is beolvadt a Dasnak szervezetébe, amely azonban előszeretettel alkalmazta tovább a kisszámú, a határ mindkét oldalán bevethető gerillacsapatok taktikáját.

Az orosz kormányzat által folytatott erőszakos oroszosítási program, a távol-keleti területek felé fordulás (például szibériai vasút), valamint a törökökkel való viszony rendezése megmutatta, hogy a nagyhatalmi sakkjátszmában az örmények nem többek egyszerű bábunál. Amelyre ráadásul még sötétebb idők köszöntöttek 1897 után, ugyanis a Kaukázuson túli területek kormányzóává Grigorij

37 Nalbandian, 1963. 137–143.

38 Uo. 158.

Golicin herceget nevezték ki, aki 1903-ban végrehajtatta az örmény gregorián egyház teljes vagyonának elkobzását. Ez olyannyira felbőszítette a helyi örményeket, hogy merényletet kíséreltek meg a kormányzó ellen, aki bár túlélte azt, posztjáról kénytelen volt lemondani. Helyét rövidesen Ilarion Voroncov-Daskov vette át, ami aztán egy egészen új periódus nyitányát jelentette. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború kudarca ugyanis arra sarkallta az 1894-ben megkoronázott II. Miklóst, hogy figyelmét a Távol-Keletről ismét Európa felé fordítsa, esélyt adva ezzel az örményeknek harcuk folytatásához. Bár a következő években ezek az erőfeszítések jelentős sikereket hoztak (a „vörös szultánt”, II. Abdülhamidot 1908-ban leváltották, a Daskov révén 12 örmény képviselő foglalhatta el helyét az újonnan felállított oszmán parlamentben, 1914-ben pedig a legújabb reformprogram is beindult), a Ferenc Ferdinánd elleni sarajevói merénylet azonban egy előre elképzelhetetlenül sötét korszakot nyitott az örmények történelmében.

*

Ahogy láthattuk, Oroszország rendkívül fontos szerepet töltött be az örmény nemzeti ébredésben, bár ez a szerep a nyílt támogatástól az elnyomásig igen széles skálán mozgott. Az 1870–1880-as években, amíg fő célja – a „humanitárius intervenció” jelszava mögé bújva – a balkáni keresztények függetlenségi mozgalmainak segítése volt, az orosz kormányzat titokban, nem teljes meggyőződéssel támogatta az örményeket. Ennek ellenére az örmény nemzeti ébredés első jelei már láthatóvá váltak, s továbbfejlődése az orosz elfordulás, a kaukázusi elnyomás, valamint a törökországi vérfürdők ellenére is megállíthatatlannak bizonyult. Így mire az I. világháborút megelőző években az európai hatalmak és az oroszok figyelme ismét az örményekre irányult, egy rendkívül szerteágazó, több kontinensre kiterjedő szervezetre lehettek figyelmesek, amely az oszmán részekben már kormányzati szerepkörre is alkalmasnak találtatott.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Şimşir

1982 Şimşir, Bilal N.: *British Documents on Ottoman Armenians*. I. köt. 1856–1880. Ankara, 1982.

1989 Şimşir, Bilal N.: *British Documents on Ottoman Armenians*. II. köt. 1880–1890. Ankara, 1989.

2. Szakirodalom

Akçam,

2006 Akçam, Taner: *A Shameful Act*. New York, 2006.

Birecikli–Maden

2007 Birecikli, İhsan Burak–Maden, Fahri: Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı. In: *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 23. (2007) 67–68–69. sz. 399–424.

Braude

1982 Braude, Benjamin: Foundation Myths of the Millet System. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. I. köt. *The Central Lands*. Eds.: Braude, Benjamin–Lewis, Bernard. New York–London, 1982.

Dadrian

2008 Dadrian, Vahakn N.: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. New York–Oxford, 2008.

Demirel

2006 Demirel, Muammer: Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi. In: *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*. Eds.: Bal, İdris–Çufalı, Mustafa. Ankara, 2006.

Findley

2008 Findley, Carther Vaughn: The Tanzimat. In: *The Cambridge History of Turkey*. IV. köt. *Turkey in the Modern World*. Ed.: Kasaba, Reşat. Cambridge, 2008. 11–37.

2010 Findley, Carter Vaughn: *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1789–2007*. New Haven–London, 2010.

Halaçoğlu

2002 Halaçoğlu, Yusus: *Facts on the Relocation of the Armenians, 1914–1918*. Ankara, 2002.

Hovannisian

1997 Hovannisian, Richard G.: The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. II. köt. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1997. 203–238.

Hovhannisyan

2002 Hovhannisyan, Nikolay: *The Armenian Genocide. Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Jereván, 2002.

Kévorkian

2006 Kévorkian, Raymond: *The Armenian Genocide. A Complete History*. London–New York, 2006. 326–335.

Lewy

2005 Lewy, Guenter: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005.

2011 Lewy, Guenter: *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* İstanbul, 2011.

McCarthy–Arslan–Taşkiran–Turan

McCarthy–Arslan–Taşkiran–Turan

2006 McCarthy, Justin–Arslan, Esat–Taşkiran, Cemalettin–Turan, Ömer: *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City, 2006.

Macfie

1989 Macfie, Alex Lawrence: *The Eastern Question, 1776–1923*. London–New York, 1989.

1998 Macfie, Alex Lawrence: *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*. London–New York, 1998.

Nalbandian

1963 Nalbandian, Louise: *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Los Angeles–London, 1963.

Öke

2001 Öke, Mim Kemal: *The Armenian Question*. Ankara, 2001.

Şaşmaz

1997 Şaşmaz, Musa: Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question. *OTAM. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi*, 8. (1997) 319–348. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11028.pdf>. (A letöltés ideje: 2012. december 15.)

2000 Şaşmaz, Musa: *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877–1897*. Ankara, 2000.

Şimşir

2001 Şimşir, Bilal N.: *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban, 1878–1999*. Bp., 2001.

Sonyel

1993 Sonyel, R. Salahi: *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara, 1993.

Uras

1988 Uras, Esat: *The Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul, 1988.

Yıldız

1992 *Yılında Tanzimat*. Ed.: Yıldız, Hakkı Dursun. Ankara, 1992.

Zürcher

1993. Zürcher, Erik J.: *Turkey. A Modern History*. London–New York, 1993.